

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA YASHIRIN IQTISODIYOT HAJMINI BAHOLASHNING
STATISTIK TAHLILI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11105619>

Berdiyev J.Q

Qarshi muhandislik iqtisodiyot institute o'qituvchisi

Annotatsiya: So'nggi yillarda ko'plab olimlar yashirin iqtisodiyotni statistik o'lchash usullarini tizimlashtirishga harakat qilishmoqda. Shu bilan birga, hozirgi kunga qadar yashirin iqtisodiyotni baholash usullarini tasniflash imkonini beruvchi aniq xususiyatlar tizimi ishlab chiqilmagan. Ushbu maqolaning maqsadi yashirin iqtisodiyotning eng keng tarqalgan statistik usullarini tahlil qilish va ularni tasniflashga harakat qilishdir.

Аннотация: В последние годы многие ученые пытаются систематизировать методы статистического измерения теневой экономики. Однако на сегодняшний день не разработана четкая система признаков, позволяющая классифицировать методы оценки теневой экономики. Цель данной статьи - проанализировать наиболее распространенные статистические методы теневой экономики и попытаться их классифицировать.

Abstract: In recent years, many scientists are trying to systematize the methods of statistical measurement of the shadow economy. However, to date, a clear system of signs has not been developed that allows classifying methods for assessing the shadow economy. The purpose of this article is to analyze the most common statistical methods of the shadow economy and try to classify them.

Kalit so'zlar: Yashirin iqtisodiyot, to'g'ridan-to'g'ri usullar, bilvosita usullar, monetar usullar, tanlama so'rov, balans usuli.

Ключевые слова: скрытая экономика, прямые методы, косвенные методы, монетарные методы, выборочное обследование, балансовый метод.

Keywords: hidden economy, direct methods, indirect methods, monetary methods, sample survey, balance method.

Yashirin iqtisodiyot (YI) nafaqat rivojlanayotgan, balki rivojlangan mamlakatlar uchun ham nomaqbul xususiyat bo'lib, soliq yuki, soliq axloqi, institutlar sifati va korrupsiya kabi bir qator omillar tufayli yuzaga keladi [1]. Norasmiy sektorning hajmi va tuzilishi mamlakatlarda sezilarli darajada farq qilsa-da, real iqtisodiyotda, barcha holatlarda soliq tushumlarining yo'qolishi, samarasiz makroiqtisodiy siyosat, davlat tovarlari sifati va miqdorining pastligi kabi jiddiy buzilishlar sodir bo'ladi [2]. Yashirin iqtisodiyot dunyoning barcha iqtisodiyotlarining umumiy salbiy atributidir. Uning hajmi va tuzilishi mamlakatdan mamlakatga sezilarli darajada farq qiladi. Hatto rivojlangan davlatlar ham muhim norasmiy sektorni ifodalaydi. Yashirin iqtisodiyot hajmi asosan makroiqtisodiy siyosat

samaradorligiga, soliq tushumlariga, davlat tovarlari va xizmatlarining miqdori va sifatiga, xalqaro raqobatbardoshlikka, suveren qarz bozorlariga, pul-kredit siyosatiga, rasmiy ishsizlikka va ijtimoiy o'zaro munosabatlarga ta'sir qiladi. Buning yorqin misoli – yashirin iqtisodiyot rivojlanishi tufayli soliq solinadigan bazaning qisqarishi, bu (potentsial) yuqori soliq stavkalari va davlat tovarlari va xizmatlari (masalan, yo'llar, sog'liqni saqlash) sifati va miqdorining pastligini nazarda tutadi va undan chiqish uchun turtki beradi.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlar ham yashirin iqtisodiyotni statistik usullar yordamida baholash qay darajada zarurligini ifodalaydi.

Yashirin iqtisodiyotni baholashdan oldin, uning aniq ta'rifini bilish muhim sanaladi. Olimlar tomonidan yaratilgan adabiyotlarda turli xil ta'riflarni uchratish mumkin. Keng tarqalgan ta'rifga ko'ra, yashirin iqtisodiyot o'z-o'zidan bajariladigan (do-it-yourself (DIY)) faoliyatni o'z ichiga olmasdan, balki barcha deklaratsiyalanmagan iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oluvchi iqtisodiyotdir [3]. Ushbu ta'riflarning asosiy maqsadi noqonuniy faoliyatni ta'qiqlash yoki istisno qilishdir.

“Yashirin iqtisodiyot” (shadow economy) o'nlab yillar davomida mavjud bo'lgan ijtimoiy – iqtisodiy hodisadir. Biroq, ayrim iqtisodchilar bir necha o'n yildan beri o'rganib kelishlariga qaramay, uzoq vaqt davomida bu muammoning yechimini topishga yetarli darajada e'tibor berilmadi. Shu bilan birga, XXI asrning ikkinchi o'n yilligining so'nggi yillarida ushbu mavzu mamlakatimizda tez sur'atlar bilan ommalasha boshladi. Biroq, hanuzgacha O'zbekistonda ushbu mavzu bo'yicha umumlashtiruvchi fundamental ilmiy ishlanmalar juda kam va deyarli barchasi juda tor yo'nalishga ega, chunki yashirin iqtisodiy faoliyat faqat zamonaviy davrning hodisasi sifatida qaraladi. Bugungi kunga kelib, “yashirin iqtisodiyot” muammosini kengroq nuqtayi nazardan o'rganish zarurligi taqozo etiladi.

“Yashirin iqtisodiyot”ni tabaqalashtirish muammolariga har tomonlama qarash va ushbu hodisaga qarshi dasturiy statistik baholash bilan bog'liq chora-tadbirlarni ishlab chiqish o'ta dolzarb ilmiy vazifa bo'lib turibdi. Koronavirus pandemiyasi inqirozi sharoitida (COVID–19) bozor iqtisodiyotidagi muammolar katta kapitalning monopoliyasi, depressiyaga uchragan hududlar, migratsiya va yashirin iqtisodiyotning kengayishi tufayli kuchayib ketdi. Jinoiy iqtisodiy faoliyatga qarshi kurashish, O'zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga tahdidlarning oldini olish muammolari alohida o'rin tutadi. Hozirgi vaqtda davlatning, jamiyatning, korxonalar va tashkilotlar, uy xo'jaliklarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini shakllantirish va tadbirkorlik faoliyati sohasidagi yangi konseptual yondashuvlarni qidirish ishlari olib borilmoqda.

Mamlakatlar	Foizda va o'rne
Shveysariya	7,0 % (1)
Yaponiya	8,0 % (10)
Italiya	25,0 % (57)
Qozog'iston	33 % (107)
Rossiya	38 % (114)
Ozarbajon	44 % (145)
O'zbekiston	50 % (152)
Nigeriya	51% (157)

Umuman, O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi ishtiroki keyingi to'rt yilda amalga oshirilayotgan davlat siyosati mahsulidir. Ana shu siyosat doirasida 2018- 2019- yillarda ilk bora yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siriga oid tadqiqotlar o'tkazildi. Tahlillar yashirin iqtisodiyot darajasi YAIMga nisbatan 40- 50 foiz atrofida ekanini ko'rsatdi [5].

2019- yilning sentabrida hozirgi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi tomonidan "O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot: vaziyatga baho, sabablari va uni qisqartirish yo'llari" mavzusida davra suhbatining o'tkazilishi va unda muammoning ochiq muhokama qilinishi ko'plab xalqaro ekspertlarni hayron qoldirgan va bugungi kundagi O'zbekistonning ilgari tilga olinmagan ko'plab muammolarini endilikda ochiqcha muhokama etishga tayyorligini ko'rsatadigan muhim signal bo'lgan edi. E'tiborli jihati, prezidentimizning Oliy Majlisga Murojaatnomasida bu muammo ochiq o'rtaga tashlanganligi ushbu masalaga yondashuvlarda ikkilanish yoki orqaga chekinishga yo'l yo'qligini ko'rsatdi.

Mamlakatlar YAIMida yashirin iqtisodiyot ulushini baholovchi Xalqaro valyuta jamg'armasi reytingiga murojaat qilsak, O'zbekistonga o'xshash ahvolni Ukraina va MDHga a'zo ayrim mamlakatlar hamda Gambiya, Beliz, Kongo, Gonduras kabi davlatlarda ko'rish mumkin. Yashirin iqtisodiyot hajmini baholashning bir qator statistik hisoblari orasida to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va MIMIC yondashuvlari mavjud. Yashirin iqtisodiyotni o'rganishdagi eng qiyin muammolardan biri uning asosiy miqdoriy parametrlarini baholashning uslubiy apparatini ishlab chiqish bo'lib, bu hodisaning o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq bo'lib, buxgalteriya hisobi, nazorat va ro'yxatga olishdan yashirishni o'z ichiga oladi.

Yashirin iqtisodiyotning ko'p qirraliligi uni o'lchashning turli usullarini ham nazarda tutadi. Jahon amaliyotida qo'llaniladigan usullarning xilma-xilligi yashiriniqtisodiy tuzilmalar hajmini miqdoriy baholashning yagona metodologiyasi va natijalarning ishonchligi mezonlari yo'qligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchilarning katta qismi yashirin iqtisodiyotni statistik hisoblashning barcha usullarini bevosita va bilvosita bo'ladi deb hisoblaydilar [6].

To'g'ridan-to'g'ri usullar bu – yashirin iqtisodiyot ishtirokchilarining maxsus so'rovlari yoki kuzatishlari natijasida olingan ma'lumotlarga asoslangan usullar (hech bo'lmaganda iste'molchilar huquqlari bo'yicha).

Shunday qilib, yashirin iqtisodiyotni o'lchash usullarining ushbu tasnifi zarur ma'lumotlarni olish uchun manba turiga asoslanadi.

Bilvosita usullar bu – rasmiy statistika, moliya organlari, soliq xizmatlarining mavjud umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilishga asoslangan usullar.

Yashirin iqtisodiyot – ijtimoiy muammo. Aynan shuning uchun ham u bilan faqatgina davlat imkoniyatlari bilan kurashish yetarli bo'lmaydi. Jamiyatdagi boshqa kuchlar, birinchi

navbatda, tadbirkorlar, keng jamoatchilik bu muammoga o'z muammosi sifatida qarasagina, uni hal qilishda sezilarli natijalarga erishish mumkin.

Bizning fikrimizcha, bu mutlaqo noqonuniy birlashma, chunki to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita usullarga bo'lish olingan ma'lumotlarning manbasiga qarab sodir bo'ladi va mikro va makrometodlarga bo'linish tadqiqot birliklarining qamroviga bog'liq. Misol uchun, bir qator tadqiqotchilar dastlab anketa usuli yordamida, mikro darajada yashirin oqimlarini o'rnatadilar, so'ngra olingan natijalarni butun iqtisodiy tizim darajasiga ekstrapolyatsiya qiladilar. Boshqa tadqiqotchilar darhol mintaqa yoki umuman iqtisodiyot bilan bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan ishlaydi.

Bundan tashqari, I.I. Yeliseyev "Yashirin iqtisodiy faoliyatni o'lchash"da [7] yashirin iqtisodiyotni hisobga olish statistik usullarini o'rganilayotgan materiallar xarakteriga ko'ra - integral va differentsialga bo'lishni taklif qiladi. Yashirin iqtisodiyotni aniqlashning differentsial usullari tarmoq darajasida yashirin iqtisodiyot hajmini aniqlashga xizmat qiladi.

Kerakli statistik ma'lumotlar mavjud bo'lmagan taqdirda, iqtisodiyotning muayyan tarmog'ida yashirin iqtisodiy faoliyat mavjudligini umuman e'tibordan chetda qoldirgandan ko'ra, ma'lum bir taxminlar asosida baho berish afzaldir. Shuning uchun ham ro'yxatga olinmagan iqtisodiyotning makroiqtisodiy baholari ko'p hollarda taxminiy, ehtimollik xarakterga ega bo'lib, mikrodarajada yashirin iqtisodiyot faktlarini bevosita aniqlashda foydalanilmaydi. Yashirin iqtisodiyotni hisoblashning ideal usullari mavjud emas. Har birining o'ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor. Keling, yashirin iqtisodiyotni statistik baholashning eng keng tarqalgan usullarini batafsil ko'rib chiqaylik, ularning imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlaymiz.

Statistik amaliyotda alohida o'rinni turli tanlama so'rovlar egallaydi. Tanlama so'rov joriy statistik hisobot bilan qamrab olinmagan iqtisodiy hodisalarning ayrim sohalarining miqdoriy tavsifini olish uchun ishlatiladi, masalan, kiyim-kechak, aralash va oziq-ovqat bozorlarida tovarlarni sotish; aholiga jismoniy shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan pullik dafn xizmatlari.

Qo'shimcha tanlama so'rovlar uy xo'jaliklarining tanlama so'rovlaridan tashqari aholining turli so'rovlarini ham o'z ichiga oladi. Bunday tadqiqotlar statistika organlari tomonidan aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish sohasidagi yashirin va norasmiy faoliyat turlarini aniqlashda keng qo'llaniladi (masalan, xususiy amaliyot shifokoriga bir marta tashrif buyurish uchun to'lovning o'rtacha narxi, repetitorlar uchun to'lov miqdori va boshqalar).

Usulning afzalliklari: selektiv usullar juda ishonchli natijalar beradi deb ishoniladi.

Usulning kamchiliklari: 1) ma'lumotlarni yig'ishda qiyinchilik; 2) so'rovlar davomida olingan ma'lumotlarni ataylab buzish ehtimoli yuqori.

Soliq hujjatlari va spot tekshiruvlar o'rtasidagi tafovutlarni baholash. Bu usul rasmiy ro'yxatga olingan korxonalar tomonidan ishlab chiqarishning yashirin hajmlarini aniqlashga asoslanadi.

Usulning kamchiligi: yashirin iqtisodiyotning faqat kichik qismini qamrab olish.

Yashirin iqtisodiyotni uy xo'jaliklari iste'moli tarkibi bo'yicha baholash. Ushbu usul yashirin sektorni statistik hisoblashning eng oddiy usuli hisoblanadi. U iste'molchi rovida respondentlarning so'roviga (so'roviga) asoslanadi. Iste'molchi qonunni buzmaydi deb ishoniladi, chunki u haqiqiy ma'lumotni yashirish uchun minimal motivatsiyaga ega. Tadqiqot birligi uy xo'jaligi hisoblanadi. O'rganish natijasida uy xo'jaliklari xarajatlarining umumiy tarkibida yashirin iqtisodiyot hisobiga qanoatlanayotganlari aniqlandi.

Usulning afzalliklari: 1) uy xo'jaliklari xarajatlarining umumiy miqdoridagi yashirin tovar va xizmatlarning nafaqat mutlaq, balki nisbiy narxini ham ochib beradi; 2) nafaqat yashirin iqtisodiyotning umumiy bahosi, balki uning tarkibi ham aniqlanadi; 3) yashirin iqtisodiyotning minimal chegarasi belgilanadi, chunki uning faqat uy xo'jaliklariga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan qismi qo'lga kiritiladi.

Usulning kamchiliklari: 1) yashirin ishlab chiqarish hajmini past ko'rsatish; 2) yashirin iqtisodiyotning faqat uy xo'jaliklariga bevosita xizmat ko'rsatadigan qismini belgilash, shu bilan birga, uy xo'jaliklarining iste'moli, asosan, yashirin iqtisodiyot tovarlari va xizmatlarining butun spektrini ochib bermaydi; 3) iste'mol strukturasi respondentlarning turmush tarziga bog'liqligi, bu tanlovning reprezentativligiga qo'yiladigan talablarni oshiradi.

Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyotni baholashning bevosita usullari faqat mikro darajada qo'llanilishi mumkin. Makrodarajada yashirin iqtisodiyot hajmini aniqlashda ushbu hodisani baholashning bilvosita usullari qo'llaniladi.

Yashirin iqtisodiyotning to'liq ko'lamini aniqlashning iloji yo'qligi, iste'molchilar o'rtasida so'rovlar o'tkazish bilan chegaralanganligi bilvosita deb ataladigan usullarning mashhurligiga olib keldi.

Yashirin iqtisodiyot ko'lamini baholashning bir nechta bilvosita usullari mavjud. Faqat statistika organlari tomonidan eng keng tarqalgan va tez-tez ishlatiladiganlarni ko'rib chiqamiz.

Monetar usullar. Monetar usullari guruhiga naqd pul va naqd pulsiz muomalalar nisbati tahliliga asoslangan haqiqiy pul usuli va uning turli modifikatsiyalari kiradi. Bu usullar norasmiy operatsiyalar va operatsiyalar asosan naqd pul yordamida amalga oshiriladi degan taxminga asoslanadi. Pul muomalasi hajmining qandaydir "normal" darajaga nisbatan ortishi yashirin iqtisodiyotning ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin. "Oddiy" daraja odatda yashirin iqtisodiyotning hajmi ko'rib chiqilayotgan davrga qaraganda ancha past bo'lgan davrda naqd pul muomalasi darajasi tushuniladi va ularning qiymati nolga teng.

Iqtisodiyoti o'tish davridagi mamlakatlarda pul-kredit usullaridan foydalanish bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq, chunki inflyatsiyaning yuqori darajasi, qimmatli qog'ozlar bozorining jadal rivojlanishi va xususiylashtirish muomalaga kiritilgan pul massasining xizmat ko'rsatishda ishtirok etmasligiga olib keladi. YaIM, lekin pul bozorida aylanadi.

Shuning uchun xalqaro tashkilotlar o'tish davridagi iqtisodiyotga ega mamlakatlarda pul-kredit usullaridan foydalanishni tavsiya etmadi.

Bizning fikrimizcha, monetar usullarining kamchiliklari quyidagilardan iborat:

- bu usullar asosidagi taxminlar juda ziddiyatli (masalan, rasmiy va yashirin iqtisodiyotda pul muomalasi tezligining tengligini taxmin qilish shubhali);

- naqd pul va depozitlar nisbati normal bo'lgan, ya'ni yashirin iqtisodiyot mavjud bo'lmagan bazaviy vaqt davrini aniqlash qiyin;

- inflyatsiya, pulning chet elga chiqishi va naqd pulning "paypoqda" to'planishini hisobga olmaslik;

- tovar va xizmatlar xaridorlari (cheklar, kredit kartalari) va ish beruvchilar (bank hisobvaraqlariga ish haqini to'lashning yangi shakllari) tomonidan naqd puldan foydalanishga moliyaviy innovatsiyalarning ta'siri yomon hisobga olinmoqda;

- ushbu guruhning turli usullaridan foydalangan holda, tadqiqotchilar yashirin iqtisodiyotning juda xilma-xil baholarini olishadi, bu ham hisob-kitoblarning o'ziga, ham yashirin iqtisodiyotning asosiy ko'rsatkichi sifatida naqd pul taklifiga murojaat qiladigan usullarga ishonchni sezilarli darajada kamaytiradi.

Balans usuli. Yashirin va norasmiy iqtisodiy faoliyat parametrlarini statistik aniqlashda balans usuli eng mashhur hisoblanadi. U bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlarni taqqoslashga asoslanadi: daromadlar va xarajatlar; resurslar va foydalanish. Miqdoriy xususiyatlar o'rtasidagi nomuvofiqlik zarur tuzatish miqdorini aniqlash imkonini beradi. Balans usulini qo'llashda olingan natijalarning sifati qanchalik yuqori bo'lsa, o'zaro bog'liqlik ko'rsatkichlari bir-biri bilan taqqoslanadi. Balans usuli makroiqtisodiy hisob-kitoblarda, milliy hisoblarni, tarmoqlararo balansni, aholining pul daromadlari va xarajatlari balansini tuzishda va hokozalarda muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Tovar oqimlari deb ataladigan usul ham balans usuliga tegishli. Uning ma'nosi mahsulot resurslari (ishlab chiqarish va import) hajmini ulardan yakuniy va oraliq iste'mol, jamg'arish va eksport uchun foydalanish bilan solishtirishdan iborat. Ta'minot va foydalanish o'rtasidagi muvozanatning yo'qligi muayyan tovarni ishlab chiqarish va ishlatish haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligini anglatadi. Shuning uchun ma'lumotlarning qaysi qismi ishonchliroq ekanligini hal qilish va boshqa qismini hisoblash kerak. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida tovar oqimi usuli keng qo'llaniladi.

Balans usullari, shuningdek, ikki yoki undan ortiq ma'lumotlar manbalari yoki statistik hujjatlarni taqqoslashga asoslangan nomuvofiqlik usulini o'z ichiga oladi. Balans usulining kamchiliklari: ko'rsatkichlar o'rtasidagi aniqlangan tafovutlar, agar ushbu ko'rsatkichlarning o'zi va ularning tarkibiy qismlari to'g'ri hisoblangan bo'lsa, yashirin iqtisodiyotning ekvivalenti deb hisoblanishi mumkin.

O'zaro bog'liq ko'rsatkichlar indekslarini solishtirish usuli. Ushbu usul ko'pincha statistik amaliyotda yashirin faoliyatni aniqlash uchun qo'llaniladi. Uning mohiyati quyidagicha: Birinchidan, hisoblangan ko'rsatkich bilan bog'liq bir qator ko'rsatkichlar

aniqlanadi. Hisobga olinmagan hajmning o'lchami hisoblangan ko'rsatkich va unga bog'liq bo'lgan o'zgarishlar o'rtasidagi nomuvofiqlik asosida belgilanadi.

Masalan, taqsimlash xarajatlari darajasi chakana tovar ayirboshlash hajmidagi yashirishning taxminiy ulushini uning o'sish sur'atini hisobot yilidagi chakana savdo hajmi indeksi bilan o'tgan yilga nisbatan solishtirish yo'li bilan topish uchun ishlatiladi.

Ushbu usulning kamchiligi shundaki, natijalarning to'g'riligi hisoblangan ko'rsatkichga mos keladigan ko'rsatkichni tanlashga va bunday bog'liqlik darajasiga bog'liq. Shunday qilib, yashirin iqtisodiyotni o'lchashning mavjud usullarining yuqorida keltirilgan tahlili shuni ko'rsatadiki, milliy statistika xizmati kuzatilmaydigan iqtisodiyot hajmini o'lchash imkoniyatiga ega. Jamiyat taklif etilayotgan baholarning muvofiqligi va foydalanilayotgan usullarning xolisligiga ishonch hosil qilishi mumkin. Biroq, rasmiy statistikaning asosiy vazifasi statistik kuzatish va ko'rsatkichlarni hisoblash metodologiyasini takomillashtirish, shuningdek, yashirin iqtisodiy faoliyat to'g'risida reprezentativ ma'lumotlarni olishning eng samarali usullarini topishdir. Demak, tadbirkorlar bilan ochiq muloqot orqali bugun ularning ishiga xalaqit berayotgan muammolar nimadan iboratligini aniqlash va o'z vaqtida bartaraf etish imkonini beradi.

Bu jarayonlarda barcha, xususan, siyosiy partiyalar, mas'ul idoralar, biznes sub'yektlari va keng jamoatchilik o'zaro ishonchga asoslangan muloqot maydonlarini shakllantirishlari lozim. Ushbu maydon mavzuga doir og'riqli muammolarni qo'rqmasdan ko'tarib, ularga mos yechimlarni taklif qila olsa, davlat rahbari ilgari surgan muammolarni hal qilishda o'zlarining real hissalarini qo'shgan bo'lar edi.

Albatta, g'oyat mashaqqatli va tinimsiz kurashish talab etiladigan ishlarning barchasini bajarish mumkin, keng jamoatchilik, ayniqsa, tadbirkorlik subyektlarini bu umumxalq ishiga keng jalb qila olsak, yangilanayotgan O'zbekistonda shu kabi masalalarga yechim topiladi, mamlakatimiz kelajakda yuqoridagi reytinglarda o'z munosib o'rnini egallaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Berdiyev J. Q. (2023). STRATEGIC MANAGEMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM AS AN ECONOMIC DIAGNOSTIC OBJECT. *Academia Science Repository*, 4(04), 159–166. Retrieved from <http://academiascience.com/index.php/repo/article/view/356>

2. Berdiyev, J. . (2023). EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN THE DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP. *Евразийский журнал академических исследований*, 3(2 Part 3), 87–92. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/10395>

3. Berdiyev, J. (2022). MINTAQADA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(11), 832–835. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/5193>